

ΒΑΡΒΑΡΑΣ Χ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Θεολόγου - Φιλολόγου

Επιστημονικής Συνεργάτιδος Θεολογικής Σχολής

τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

**ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ,
Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΝΟΕΡΑΣ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΚΤΙΣΤΟΥ ΦΩΤΟΣ**

ΑΘΗΝΑΙ 2000

Ἀνάτυπον ἀπό τό Περιοδικόν «ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»,

Τεύχος 1 καί ΤΟΜΟΣ Β΄/2000, σ. 37-42. Μελέτη ἀνακοινωθείσα κατά τό Τριήμερον

Επιστημονικόν Συνέδριον (27, 28, 29-3-1998): «ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΦΩΣ.

ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ΟΡΟΣΗΜΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ».

Ὀργάνωσις ὑπό τοῦ Λουριδείου Ἰδρύματος καί Πνευματικοῦ Κέντρου - Μνήμες τῆς Πόλης».

Ὑπό τήν ὑψηλήν προστασίαν τοῦ Κυρίου Προέδρου τῆς Δημοκρατίας **Κωνσταντίνου**

Στεφανοπούλου καί ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Καθηγητοῦ Παν/μίου καί τ. Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ

Κυρίου **Εὐαγγέλου Βενιζέλου**.

ΒΑΡΒΑΡΑΣ Χ. ΠΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Θεολόγου - Φιλολόγου
Έπιστημονικής Συνεργάτιδος Θεολογικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

**ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ,
Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΝΟΕΡΑΣ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΚΤΙΣΤΟΥ ΦΩΤΟΣ**

«Εἰ Θεολόγος εἶ, προσεύξῃ ἀληθῶς.
Καί εἰ ἀληθῶς προσεύχῃ Θεολόγος εἶ».
(Ὁσιος Νεῖλος)

ΑΘΗΝΑΙ 2000

3ε'. ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΝΟΕΡΑΣ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΚΤΙΣΤΟΥ ΦΩΤΟΣ

Υπό

ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΕΟΛΟΓΟΥ-ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜ. ΣΥΝΕΡΓΑΤΙΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ανταποκρινόμενη εὐγνωμόνως εἰς τὴν εὐγενῆ πρόσκλησί σας αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ ἀνακαλέσω εἰς τὴν μνήμη μας τὴν μεγάλη Πατερικὴ μορφή τοῦ Βυζαντίου, τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ, καθὼς ἐστοχαζόμενοι τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Εὐρώπη στὴν διαχρονικὴ τους συνέχεια.

Εἰσαγωγικὰ μόνον στοιχεῖα, καὶ ταῦτα ἐπιγραμματικά, θὰ παραθέσουμε καὶ λόγῳ τοῦ χρονικοῦ περιορισμοῦ τῆς εἰσηγήσεως καὶ διότι ὁ λόγος ἐπὶ τοιούτων θεμάτων ἀνήκει εἰς τοὺς ἔχοντας βίον καὶ ἐμπειρικὴ γνῶσι ἀνάλογον τοῦ Ἁγίου Πατρός¹. Τοιοῦτος ὢν ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης μᾶς εἰσάγει εἰς τὴν γνῶσι τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ὑψηλῆς θεολογίας του μὲ τὸν πρόλογο πού συνέταξε - καὶ εἶναι ὁ μόνος πού διεσώθη - εἰς τὰ ἐτοιμασθέντα ὑπ' αὐτοῦ Παλαμικά συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἀπωλέσθησαν². Ὁ πρόλογος αὐτός προτάσσεται εἰς νεοελληνικὴ ἀπόδοσι τῆς περισπουδάστου μελέτης τοῦ Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου: «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ βίος καὶ ἡ Θεολογία του». Ἐξ αὐτοῦ παραθέτουμε τὰ κάτωθι ἀξιοσημεῖα:

«Ἀλλοίμονον εἰς τὸν καιρὸν ἐκεῖνον πού δέν σέ ἀγαποῦσα»³, λέγει κάπου πρὸς τὸν Θεόν, φλεγόμενος ἀπὸ ἔρωτα, ὁ ἅγιος Ἀύγουστινος. Ἐγὼ δέ ἐλαφρῶς μεταβάλλων τὸν λόγον θὰ ἔλεγα ἀναλόγως ἀλλοίμονον εἰς τὸν χρόνον ἐκεῖνον πού δέν εἶχαν ἐκδοθῆ διὰ τοῦ τύπου τὰ πάνσοφα καὶ θαυμαστά καὶ Θεόβροντα συγγράμματα τοῦ μεγάλου φωστῆρα τῆς Θεσσαλονίκης Γρηγορίου...

Μαζί μὲ τὰ ἄλλα δεινὰ πού περιβάλλουν τὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος, ἦτο καὶ αὐτοῦ τοῦ καλοῦ (ὃ πῶς χωρὶς δάκρυα νὰ τό εἰπῶ! Διότι δέν δύναμαι νὰ φιλοσοφήσω μέσα σέ τόσην λύπην, ὅταν ἐνθυμοῦμαι τὴν κοινήν αὐτὴν ζημίαν) νὰ στερηθοῦν τόσοι ἀδελφοί ἀπὸ τὸν φθόνον πού παρακολουθεῖ κάθε καλόν...

Καὶ διὰ νὰ εἰπῶ μὲ ἓνα λόγον, ὅλη ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅλον τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα, ὅλος ὁ ἱερός Κλήρος πού εἰσέρχεται εἰς τὸ ἱερόν Βῆμα καὶ προσεγγίζει τὸν Θεόν καὶ ὅλος ὁ ἔξω τοῦ Βήματος παραμένων λαός, ὃ ποίας δόξης ἔχουν στερηθῆ, ποίας δυνάμεως, ποίου πλοῦτου ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν τοιούτων πνευματικῶν θησαυρῶν! Καὶ διὰ νὰ ὁμιλήσω κάπως πῶς τολμηρὰ, ποίαν ἀδοξίαν ἢ ἔνδοξος περιεβάλλετο μέχρι σήμερον, ποίαν ἀδυναμίαν ἢ δυνατή, ποίαν πενίαν ἢ πλουτοδοτίς Ἐκκλησία, μὴ ἔχουσα τὰ συγγράμματα τοῦ Θεοῦ Παλαμᾶ!..

Δεῦτε, λοιπόν, ἅπαντες, ὅσοι εἴσθε μέτοχοι τῆς ἐπουρανίου κλήσεως (Ἑβρ. γ'1), εἰς αὐτὴν τὴν ποικίλην καὶ ἀφθονον πνευματικὴν πανδαισίαν, τῆς ὁποίας ἐστιάτωρ καὶ δημιουργός εἶναι ὁ μέγας καὶ θαυματουργός Γρηγόριος, μᾶλλον δέ ὁ ἐν τῷ Γρηγορίῳ φθεγγόμενος Παράκλητος...

Οἱ μὲν πρακτικοὶ καὶ ἀρχάριοι, τρώγετε τὸ καθαρὸν καὶ ἄδολον γάλα τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας καὶ καθαρίζετε τὴν ψυχὴν σας καὶ τὸ σῶμα. Οἱ δέ ὅπως οὖν προκόψαντες, κατατρυφάτε ἀπὸ τὸ μέλι τῆς νηπτικῆς ἐργασίας τοῦ νοός, διὰ τῆς ὁποίας «τὸ μακαριστὸν εὐρίσκεται πένθος καὶ ἀντλεῖται ἡ πνευματικὴ ἡδονή, πού πηγάζει ἀνεκφράστως ἀπὸ τὴν

καρδίαν καί γνωρίζεται ὁ Κύριος Ἰησοῦς, μέ νοεράν αἴσθησιν ὅτι εἶναι χρηστός καί γλυκύτατος» κατά τόν προφήτην (ψαλμ. λη' 8).

Οἱ δέ μέσοι, πού τρέχετε πρός τήν τελειότητα, τρώγετε τήν στερεωτέραν τροφήν, τόν ἄρτον, λέγω, τῆς φυσικῆς θεωρίας, μνούμενοι καί εἰς τούς βαθυτέρους λόγους τῶν Θείων Γραφῶν. Οἱ τέλειοι δέ, πίνετε τόν ἐκστατικόν οἶνον τῆς ὑπέρ φύσιν Θεολογίας ἢ Θεοπτίας, δύναται νά εἰπῇ κανεῖς ἀκριβέστερα... Πάντως, μέ μίαν λέξιν ὅλοι ἀπολαύσετε τῆς καλῆς καί λαμπρᾶς αὐτῆς πανδαισίας. Ὅλοι τρυφήσετε ἀπό τήν τρυφήν τοῦ συμποσίου αὐτοῦ, πού δέν ἐλαττοῦται καί δέν χάνεται, διότι εἶναι ἀθάνατος καί ὠφελεῖ ἀνερμηνεύτως τήν ἀθάνατον ψυχήν».

Β. «Οὗτος Ἅγιου παῖς ἐστί», καθ' ὁμολογία τῶν συγχρόνων του. Εἰς τήν Βασιλίδα τῶν πόλεων ἐν ἔτει 1296 ἐγεννήθη ὁ Γρηγόριος, ἅγιος βλαστός ἐκ ρίζης ἁγίας. Οἱ γονεῖς του, Κωνσταντῖνος καί Καλλονή, ἐνάρετοι, πεπαιδευμένοι, εὐγενεῖς καί πλούσιοι, καταγόμενοι ἐξ Ἀνατολῆς τῆς Μ. Ἀσίας καί ἐγκατασταθέντες στήν Κωνσταντινούπολι ἐξετιμήθησαν λίαν ὑπό τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' τοῦ πρεσβυτέρου. Τόν πατέρα του Κωνσταντῖνο ἐπέλεξε ὡς παιδαγωγό τοῦ ἐγγονοῦ καί διαδόχου του Ἀνδρονίκου τοῦ νεωτέρου, ὡς συγκλητικό, φίλο καί σύμβουλο. Ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ κεκοσμημένος μέ τά χαρίσματα τοῦ Πνεύματος καί μέ ἀξιόλογον θύραθεν παιδεία, ὁ προστάτης τῶν ἀδικουμένων, ἦτο ἄνθρωπος τῆς προσευχῆς, ἀσκούσε ἀδιαλείπτως τήν νοερά προσευχή, ἀκόμη καί κατά τήν διάρκεια συσκέψεων τῆς Συγκλήτου ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος.

Σημειωτέον ὅτι τήν ἐποχή ἐκείνη τό «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι»⁴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καλλιεργεῖτο εὐρύτατα εἰς ὅλα τά κοινωνικά στρώματα, ἕως καί ὑπό τοῦ αὐτοκράτορος «ἄνδρες ἐπισημότατοι ὑπό πλήθους ὑποθέσεων κυκλούμενοι ἕκαμνον νοεράν προσευχήν, ὡς ὁ πατήρ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος ἀκουσίως ἐπροδίδετο εἰς τήν κρυπτήν ἐργασίαν του».⁵ Εἶχαν προηγηθῆ οἱ μυστικοί Πατέρες, πού ἐδίδαξαν αὐτήν, Μάξιμος ὁ Ὁμοληγητής, Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, Θεόληπτος Φιλαδελφείας, Γρηγό-

ριος ὁ Σιναΐτης, ὀνομαστοί Μοναχοί τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καί ἡ ἡσυχαστική παράδοσι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας συνεχίζετο εἰς τό Βυζάντιο.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἔζη στό ἀρχοντικό του ὡς μοναχός, φιλοξενούσε μοναχοὺς καί ἐτελειώθη συντόμως καρεῖς μοναχός καί μετονομασθεῖς Κωνσταντῖος. Τό αὐτό ἐπραξάν ἀργότερον ἡ σύζυγός του καί τά πέντε τέκνα του: οἱ τρεῖς υἱοί του Γρηγόριος, Μακάριος καί Θεοδόσιος καί οἱ δύο θυγατέρες του Ἐπίχαρις καί Θεοδότη, πού ἔλαβον καί προφητικό χάρισμα.

Ὀλίγο πρό τῆς πρός Κύριον ἐκδημίας του, ὅταν ἡ σύζυγός του τόν παρεκάλεσε νά ἀναθέσῃ τήν προστασία τῶν τέκνων του εἰς τόν αὐτοκράτορα, ἐκεῖνος, ἀφοῦ τήν ἐπέπληξε τρυφερά, ὡς σκεφθεῖσαν ἀναξίως τῆς πνευματικότητος καί τῆς ἐκ παιδός ἀρετῆς τῆς, στραφεῖς πρός τήν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος εἶπε: «Ἐγώ γάρ οὐ τοῖς ἐπιγείοις καί μερικοῖς τουτοῖσι βασιλεῦσιν, ἀλλά ταύτη δὴ τῇ τῶν ὅλων Δεσποίνῃ, τῇ μητρί τοῦ βασιλέως τῶν οὐρανῶν... ταύτη τούς ἐμούς καταλείπω παῖδας».⁶

Καί δέν διεψεύσθησαν οἱ ἐλπίδες τοῦ σοφοῦ ἐκεῖνου ἀνδρός. Ἐκτοτε καί διαπαντός ἡ Κυρία Θεοτόκος «κηδεμών ὦθη καί ὀδηγός καί παντοδαπή τις σώτειρα καί σωμάτων καί ψυχῶν» ἀλλά καί τοῦ αὐτοκράτορος δέν ἐστερήθη τῆς πατρικῆς στοργῆς καί προστασίας αὐτός καί οἱ ἀδελφοί του. Εἰς τούς βασιλικούς ἀντιθαλάμους μετά τῶν τέκνων τῶν μεγιστάνων ἔτυχε θύραθεν παιδείας οὐ τῆς τυχούσης· ἐσπούδασε Γραμματική, Ρητορική καί βάσει τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους Φυσική καί Λογική μέ ἀξιοθαύμαστον ἐπίδοσι. Στήν αἵθουσα τελετῶν τῶν ἀνακτόρων κάποτε ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος, τῶν ἀξιωματούχων καί λογίων τῆς Πόλεως δεκαεπταετῆς ὁ νεαρός Γρηγόριος ἀνέπτυξε τό θέμα περί λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέ τοιαύτη δεξιοτεχνία καί πληρότητα, ὥστε ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, μέγας Λογοθέτης καί πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀποτεινόμενος πρός τόν αὐτοκράτορα ἀνεφώνησε μέ θαυμασμό:

Καί αὐτός ὁ Ἀριστοτέλης, ἐάν ἦτο παρών

ἀκροατῆς τούτου, θά τόν ἐπαινοῦσε ὑπερβολικῶς, νομίζω.

Τήν Θεολογία ἐδιδάχθη ἀπό τόν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόκλητο, Ἁγιορείτη ἡσυχαστή, ὁ ὁποῖος τόν εἰσήγαγε εἰς τήν ὁδόν τῆς προσευχῆς καί τῆς νήψεως.

Οὕτως ὁ μέν αὐτοκράτωρ τόν προητοίμαζε καί τόν καλοῦσε σέ ἀνώτατα κρατικά ἀξιώματα, ὁ δέ Ἐπουράνιος Βασιλεύς τόν προητοίμαζε καί τόν καλοῦσε σέ ὑπερκόσμια βασιλεία. Ὁ δέ «οὐρανόφρων καί μεγαλόψυχος Γρηγόριος, ἀντάξιός τῆς ὑψηλῆς πνευματικότητος τοῦ πατρός του, ἀπέρριπεν εὐγενῶς ὅλας τὰς βασιλικὰς ὑποσχέσεις καί τιμάς. Βλέπων δέ πρός ἐκείνην τήν ἀφθαρτον καί ἀδιάδοχον βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἠγεῖτο πάντα τὰ ἐπίγεια βασιλεία ὡς σκύβαλα, κατά Παῦλον. Διό καί ἔλεγεν εἰς τόν αὐτοκράτορα, ὅτι τό νά ἀνταλλάξῃ κανεῖς τήν θείαν νύθεσίαν, τήν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν καί τήν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, διά προσκαίρων βασιλικῶν ἀξιομάτων θά ἦτο ἀσυγχώρητον καί «τῆς ἐσχάτης ἀπαιδευσίας τε καί ἀνοίας».⁷ Καί ἀσπασθεῖς ἐν τέλει μέ σεβασμό τό φρόνημά του περίλυπος ὁ αὐτοκράτωρ προεῖπε: «ἐπεὶ τῶν κρειττόνων ἐρῶν πρός ἐκεῖνα καλῶς μεταβαίνει, καί παρ' ἐκείνοις θαυμαστός μετ' ὀλίγον ἔσται τῶντι καί μέγας».⁸

Γ'. Ἐρασθεῖς τῶν κρειττόνων ὁ Γρηγόριος ἀνεχώρησε εἰκοσαετῆς μετά τῶν ἀδελφῶν του διά τό ἅγιον Ὅρος, ἀφοῦ πρῶτον ἔκαμε ἕνα σταθμό στό Παπίκιον Ὅρος, τό κείμενο μεταξύ Θράκης καί Μακεδονίας. Στόν Ἄθωνα ὑπέταγῃ εἰς τόν περίφημο ἡσυχαστή Νικόδημο, τόν ἀσκούμενο ἔξω τῆς Λαύρας τοῦ Βατοπεδίου, καί ἐκάρη μοναχός. Ἐκεῖ διερχόμενος τήν ἀσκητική ὁδόν τῶν Πατέρων μέ νόμιμον ἄθλησι ἐδέετο νυχθημερόν μέ ὀδυνηρά καί πανανθρώπινη κραυγή «**φώτισόν μου τό σκότος, φώτισόν μου τό σκότος**», πού δέν ἄφησε ἀσυγκίνητον τήν Ὑψηλοτάτη Προστάτιδά του. Ὡς διηγῆθη ὁ ἴδιος ἀργότερον στόν μαθητή του Δωρόθεο Βλατῆ, ἰδρυτή τῆς Μονῆς Βλατάδων καί διάδοχό του στό μητροπολιτικό Θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπέστειλε εἰς αὐτόν, ὡς ἐκπρόσωπό Της, τῆς Θεολογίας τόν Πρύτανι, Ἰωάννη τόν Εὐαγγελιστή». Ὁ Γρηγόριος κατεπλάγῃ, ὁ δέ φίλος τοῦ

Χριστοῦ καί μαθητῆς προσέβλεπεν ἰλαρῶς πρός τόν ἡσυχαστήν, διέλυσε τόν φόβον του καί τοῦ λέγει: «Ἦλθα ἀπό τήν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν νά σέ ἐρωτήσω, διατί νυχθημερόν καί σχεδόν ὅλας τὰς ὥρας δέν παύεις νά φωνάζῃς, φώτισόν μου τό σκότος, φώτισόν μου τό σκότος;» Ὁ καλός Γρηγόριος ἀπεκρίθη μέ ταπεινωσιν. «καί τί ἄλλο πρός Θεόν προσευχόμενος πρέπει νά ζητῶ ἐγώ, ἄνθρωπος ἀτελής καί πλήρης παθῶν, εἰμή τόν φωτισμόν διά νά βλέπω καί πράττω τό σωτήριον Ἐκείνου θέλημα;» Τότε εἶπε πάλιν ὁ ἠγαπηένος μαθητής: Ἡ Δέσποινα τῶν ἀπάντων, διά μέσου ἐμοῦ τοῦ δούλου τῆς ὀρίζει: «αὐτή γάρ καί ἐγώ σοι βοηθός ἔσομαι». Καί ἐρωτᾷ πάλιν ὁ Γρηγόριος: «Καί ποῦ μοι τά τῆς συμμαχίας ἄρ' ἔσται παρά γε τῆς Μητρός τοῦ Κυρίου μου; Ἐν τῷ παρόντι ἢ ἐν τῷ μέλλοντι;» Καί ὁ τῶν μεγάλων καί ὑψηλῶν εἰδήσεων Εὐαγγελιστής ἀπήντησε: «Καί πάλαι καί νῦν κἄν τῷ παρόντι χαριέντως τε καί ἡδέως, φησί, κἄν τῷ μέλλοντι».⁹ Καί ἔλαβε δι' Αὐτῆς τήν πλήρωσι τῶν ἱερῶν πόθων του καί τό χάρισμα τῆς Θεολογίας, διότι, κατά τό Πατερικό ἀξίωμα τῆς Θεολογίας, «**εἰ Θεολόγος εἶ, προσεύξῃ ἀληθῶς. Καί εἰ ἀληθῶς προσεύχῃ, Θεολόγος εἶ**».

Ὅταν, μετά τρία ἔτη, ἐξεδήμησεν πρός Κύριον εὐκλεῶς καί μακαρίως» ὁ Γέροντάς του, μετέβη εἰς τήν Ἱερά Μονή Μεγίστης Λαύρας καί διήλθε ἐπί τριετίαν βίον κοινοβιακό. Κατόπιν ἐγκατεβίωσε στήν ἱερά Σκήτη τῆς Γλωσσίας - κέντρο τοῦ ἀγιορειτικοῦ ἡσυχασμοῦ - ἡ ὁποία «κατ' ἐκείνην τήν ἐποχὴν συνεκέντρωνε ὅ,τι εὐγενέστερον καί ὑψηλότερον εἰς σοφίαν καί ἀγιότητα εὐρίσκετο ἐν ἀγίῳ Ὅρει»¹⁰. Ἐκεῖ διετέλεσε ἐν κοινωνίᾳ μετ' ἐξόχων καί περιφήμων ἡσυχαστῶν καί ἐδιδάχθη τήν νηπτική ἐργασία καί προσευχή ἀπό τόν Ὅσιο Νικηφόρο τόν Μονάζοντα, τόν ἐξ Ἰταλῶν, «καθηγεμόνα τῆς Νοερᾶς Προσευχῆς» καί τόν Γρηγόριο Βυζάντιο, «μέγα καί περιβόητον ἐν ἡσυχίᾳ καί νήψει καί θεωρίᾳ». Κατά δέ τήν μαρτυρία τοῦ τελευταίου «ὁ Παλαμᾶς πολλῶν καί μεγάλων ἡξιώται παρά Θεοῦ δωρεῶν τε καί χαρισμάτων». Ἀπέκτησε «βαθυτάτην καί ἀκροτάτην ταπεινωσιν, ὡς καί ἀνυπόκριτον πρός τόν Θεόν καί

τόν πλησίον ἀγάπην ἐκ καρδίας», ἀρετάς ἀποτελούσας «τά πρῶτα καί μέσα καί τελευταῖα ἐρείσματα καί στοιχεῖα καί τελειωτικά ξυμπάσης ὁμοῦ τῆς κατά Χριστόν φιλοσοφίας καί ἀγωγῆς». Ἀπέβη γνήσιος συνεχιστής, κύριος ἐκφραστής καί ὑπέρμαχος τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ὁ Μοναχὸς Θεόκλητος Διονυσιάτης ὀρίζει οὕτως: «Ἡσυχαστικὴν παράδοσιν λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι πείραν, καθ' ἣν ἐνοῦνται αἱ ψυχοδιανοητικαὶ δυνάμεις ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἐνθέου ἐνότητος ἐνεργοῦνται ἡ ἀποφατικὴ Θεολογία, τὸ «πάσχειν τὴν ἀφαίρεσιν» καί τὸ «πάσχειν τὰ Θεῖα», περὶ τῶν ὁποίων πυκνὰ ὁμιλεῖ ὁ Θεῖος Παλαμᾶς. Οὕτω δὲ ἱεουργεῖται ἡ Θεῖα ἔλλαμψις καί πραγματοποιεῖται ἡ μυστικὴ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωση καί ἡ ἐπηγγελμένη Θεώση»!

Ἄν καί παρέμεινε διαπαντός κατὰ τὴν καρδίαν καί τὸν τρόπο ζωῆς γνήσιος ἡσυχαστὴς Ἁγιορείτης, δὲν ἠδυνήθη νὰ παραμείνῃ στὴν φιλιότη του ἔρημο καί στὴν προσευχομένη σιωπῇ... Ἡ Θεῖα Βουλή, οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες, ὁ ἀντίλογος τοῦ Βαρλαάμ καί τῶν ὁμοφρόνων του καί οἱ ἔνεκα τούτων ἀγῶνες ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδησί του τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ἅγιον Ὅρος - μέ κυρίους σταθμούς Βέρροια, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολι - νὰ συγγράφῃ, νὰ ὁμιλῇ, νὰ ἀνέλθῃ ἀπὸ τὴν ἀφάνεια στό προσκήνιο τῆς Ἱστορίας ὡς ὑπέρμαχος τῆς Ὁρθοδοξίας, ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ὡς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καί οἰκουμενικός Διδάσκαλος, ἰσάξιος καί ὁμότιμος τῶν τριῶν Μεγάλων Ἱεραρχῶν. Ἐπρεπε νὰ περάσῃ ἀπὸ πολλὰ στάδια πνευματικῶν ἀγῶνων, «ὥσανεὶ πεπρωμένον ἦν αὐτῷ τὸ διὰ βίου παλαίειν», ὡς γράφει ὁ βιογράφος του Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος, ἕως ὅτου ἀνέλθῃ ἀθλητῆς στὴν θριαμβεύουσα τῶν ἐπουρανίων (+1359). Πρῶτος σταθμὸς του, μετὰ τὴν πρώτη ἐξοδὸ τοῦ ἀπὸ τὸ ἅγιον Ὅρος λόγῳ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἡ Βέρροια. Ἡ πενταετής (1326 - 1331) παραμονὴ του στὴ Σκήτη τῆς Βερροίας μετὰ τῆς δεκαμελοῦς συνοδείας του ὑπῆρξε ἄκρως εὐεργετικὴ διὰ πάντας τοὺς συνασκουμένους

καί προστρέχοντας εἰς αὐτόν. Διὰ τῆς ἀκτινοβόλου παρουσίας του καί τῆς διδαχῆς του ἐφανερώθη καί ἄνωθεν «ἐπεκυρώθη ἡ ἀναγκαιότης τῆς νοερᾶς προσευχῆς ἀπὸ πάντας τοὺς Χριστιανούς» ἄνδρας καί γυναῖκας καί παῖδας καί σοφοὺς καί ἰδιώτας.

Ἐπιστρέψας στὸν Ἄθωνα ἐγκατεβίωσε μόνος εἰς ἐρημικὸ κελλί πλησίον τῆς Μεγίστης Λαύρας, στό «φροντιστήριον τοῦ Θεοῦ Σάββα». Ἐκεῖ ἀνήλθε Θεῖα Χάριτι ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀρετὴ στὴ θεωρία καί μέθεξι τοῦ ἀκτίστου Θεοῦ Φωτός καί ἀπὸ τὴν ἠθικὴ στὴ δογματικὴ Θεολογία, τὴν ὁποίαν κατὰ Θεῖα κλῆσι καί εὐδοκία μετέδωκε διὰ τῶν συγγραμμάτων του. Πρῶτο δογματικὸ ἔργο: «**Λόγοι ἀποδεικτικοὶ δύο περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος**». Δι' αὐτοῦ διευκρινίζεται βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς Πατερικῆς Θεολογίας, ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὡς ὑπόστασις ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα καί ἀποστέλλεται εἰς τὸν κόσμον καί ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἡ ἀποστολὴ του εἰς τὸν κόσμον συνιστᾷ κοινὴ ἐνέργεια τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἐξελέγη κοινῇ ψήφῳ Ἡγούμενος τῆς Ἱ. Μονῆς Ἐσφιγμένου καί ἡσκησε τὴν ποιμαντικὴ διακονία του κατὰ τρόπο ὑποδειγματικὸ καί ἀξιοθαύμαστον ὀλιγώτερον τοῦ ἐνός ἔτους, διὰ νὰ ἐπιστρέψῃ καί πάλιν εἰς τὴν φίλην ἔρημον.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ 1337 μετεκλήθη εἰς Θεσσαλονίκη πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν διασυρομένων ἡσυχαστῶν ὑπὸ τοῦ Βαρλαάμ καί τῶν ὁμοφρόνων του. Ἐκεῖ συνέταξε τὶς τρεῖς τριάδες «**ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων**» κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὶς συγγραφάς τοῦ Βαρλαάμ, ἔνθα διὰ πρώτη φορά ἀναπτύσσονται τόσον ἀναλυτικῶς βασικά θέματα τῆς ἡσυχαστικῆς πνευματικότητος: Περὶ Θεῖας καί ἀνθρωπίνης σοφίας, περὶ νοερᾶς προσευχῆς, περὶ Θεοῦ καί ἀκτίστου Φωτός, περὶ Θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Μετὰ τριετὴ παραμονὴ εἰς Θεσσαλονίκη ἐπέστρεψε στό Ἅγιον Ὅρος καί κατὰ τὸ ὀρθόδοξον ἦθος ἔθεσε ὑπὸ τὴν κρίσιν ἀγιορειτικῆς συνόδου τοὺς Θεολογικοὺς ἀγῶνες του. Τότε ἀνεγνώσθη ὁ «**Ἁγιορειτικὸς Τόμος ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων**» - συντεταγμένος ὑπὸ τοῦ

Ἰδίου - ὑπεγράφη ὑπὸ τοῦ Πρώτου τοῦ ἁγίου Ὅρους, εἴκοσι Ἡγουμένων, λογίων καὶ Ἡσυχαστῶν καὶ ἐπεσφραγίσθη ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Ἱερισσοῦ καὶ ἁγίου Ὅρους Ἰακώβου.

«Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ λεγόμενες «ἡσυχαστικές ἔριδες» δέν ἀπετέλουν μόνον σύγκρουσιν μεταξύ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐνεργειῶν του εἰς τὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ μεταξύ νόων μεταστοιχειωμένων, διὰ τῆς ἐλλάμψεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἰς πνευματικούς, καὶ νόων λειτουργούντων μέ μόνα τὰ φυσικά ἰδιώματα».¹²

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος διετέλεσε Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἐπὶ δώδεκα ἔτη (1347-1359), ἀλλ' ἢ πόλις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου λόγῳ τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν ἀγῶνων του μόνον ἕξ ἔτη ἠτύχησε νὰ ἔχη κοντά της τὸν χαρισματοῦχο καὶ θαυματουργό Ποιμενάρχη της. Ἡ διδασκαλία του - διασάφησι καὶ ἀνάπτυξι τῆς Θεολογίας τῶν ἀρχαίων Πατέρων - ἐπεκυρώθη ἀπὸ τρεῖς συνόδους ἐν Κωνσταντινουπόλει: Τοῦ Ἰουνίου καὶ Αὐγούστου 1341 εἰς τὸν μέγιστο καὶ περιφανῆ Ναό τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καὶ Μαΐου - Ἰουνίου 1351 ἐν Βλαχέρναις. Ἐνώπιον τριῶν Πατριαρχῶν, Ἰωάννου Καλέκα, Ἰσιδώρου καὶ Καλλίστου καὶ τριῶν αὐτοκρατόρων Ἀνδρονίκου Γ', Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου Ἐπαλιολόγου, τῆς ἐκκλησιαστικῆς, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἡγεσίας ἀνεδείχθη «τρισσαριστεύς καὶ ὀλυμπιονίκης» εἰς τοὺς ἀγῶνας κατὰ Βαρλαάμ, Ἀκινδύνου, Ματθαίου, Γάνου, Γρηγοῦρα, Δεξιοῦ καὶ τῶν ὁμοφρόνων τους. Καὶ ἐπαλήθευσεν, κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη, καὶ εἰς αὐτὸν τὸ Σολομώντειον: «Καὶ ἀγῶνα ἰσχυρόν ἐβράβευσεν αὐτῷ, ἵνα γνῶ ὅτι παντός δυνατωτέρα ἐστὶν εὐσέβεια» (Σοφ. 10,12).

Κεντρικὰ σημεῖα τῆς Θεολογίας του εἶναι τὰ κάτωθι:

α) Ὑπάρχει διάκρισι μεταξύ Θείας Οὐσίας καὶ Θείας ἐνεργείας. Ἡ Θεία ἐνέργεια μετέχεται, διαμερίζεται ἀμερίστως, ὀνομάζεται καὶ κατανοεῖται ἀμυδρῶς ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της. Ἡ Θεία Οὐσία εἶναι ἀμέθεκτος, ἀμέριστος, ἀνώνυμος, ὑπερώνυμος καὶ ἀκατάληπτος. Ἡ Θεία Οὐσία καὶ ἡ Θεία ἐνέργεια

εἶναι ἀχώριστες, διότι δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη ἐνέργεια χωριστά ἀπὸ τὴν οὐσία, στὴν ὁποία ἀνήκει. Ἡ Θεία ἐνέργεια εἶναι ἄκτιστος. Ἡ μετεχομένη ἄκτιστος ἐνέργεια καὶ Θεοποιὸς δωρεὰ ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ἁγίους Θεότης.

Ἡ διάκρισι μεταξύ Θείας Οὐσίας καὶ Θείας ἐνεργείας εἶναι θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν κόσμον. Ἡ ἄρνησι ἀκτίστων ἐνεργειῶν, μεθεκτῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, συνιστᾷ τὴν τραγωδία τῆς Δυτικῆς, στοχαστικῆς Θεολογίας - πού δέν εἶναι ἀνεύθυνη γιὰ τὴν παρεπομένη ἀθεία - τὴν τραγωδία τοῦ ἀνθρώπου σ' ἀνατολὴ καὶ Δύσι. «Ἄ δέ σύ, λέγει, ἄρης τό μεταξύ τῆς ἀμεθέκτου οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν μετεχόντων πιστῶν, (δηλαδή τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας) ὃ πόση συμφορά, μᾶς ἐχώρισες ἀπὸ τὸν Θεόν· ἐξετόπισες τὰς συνδεούσας τὸν Θεόν μέ τοὺς πιστοὺς ἀκτίστους ἐνεργείας καὶ οὕτως ἐδημιούργησας «χάσμα μέγα καὶ ἀδιάβατον» μεταξύ τοῦ Θεοῦ, τῆς δημιουργίας καὶ προνοίας ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων.

β) Τό Φῶς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ εἶναι τό ἄκτιστον Φῶς τῆς Θεότητός Του. Ἡ Ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Τό μυστήριον καὶ ἡ καλλονὴ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. «Τό Φῶς τοῦ Ὅρους Θαβάρ πού εἶδαν οἱ μαθηταὶ στὴν μεταμόρφωσι, τό Φῶς πού βλέπουν τώρα οἱ ἡσυχασταί, καὶ ἡ ὑπόστασις τῶν ἀγαθῶν τῆς μελλούσης ζωῆς εἶναι τρεῖς φάσεις τοῦ ἰδίου πνευματικοῦ γεγονότος σέ μία ἄχρονη πραγματικότητα».¹³

γ) Ὁ νοῦς ἐπιστρέψας ἀπὸ τὴν ἐξωθεν περιπλάνησι εἰσέρχεται εἰς τό «ταμειῖον» τῆς καρδίας καὶ ἐκεῖ προσεύχεται «ἐν τῷ κρυπτῷ» κατὰ τὴν ἐντολή τοῦ Κυρίου.¹⁴ Ὅταν δέ καθαρῶς ὁ ἔσω ἄνθρωπος καὶ ἀποβάλλῃ τό ἀπαίσιο προσωπεῖο, πού ἔλαβε ἀπὸ τὴν περιπλάνησι, τότε ὁ νοῦς ὑψοῦται μέ τὴν δύναμι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπεράνω τῶν αἰσθητῶν καὶ νοητῶν. Ἀρπάζεται ἀπὸ ἀφθονία Φωτός. Εἰσέρχεται στό Φῶς. Γίνεται ὁ ἴδιος Φῶς καὶ ὡς φῶς βλέπει τό Φῶς καὶ ἐντός αὐτοῦ βλέπει τὰ ἀθέατα, ἀκούει «ἄρρητα ῥήματα», θεοῦται. Ἡ Θεωρία τοῦ ἀκτίστου Φωτός τῆς Ἁγίας Τριάδος συνιστᾷ τὴν Θέωσι τοῦ ἀνθρώπου.

δ) Ἡ ὀρθόδοξος Πατερικὴ Θεολογία, πού ἀνα-

κεφαλαιώνει ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, είναι εμπειρική, είναι έκφρασι εμπειρικής, υπαρξιακής γνώσεως του Θεού εν τῷ Φωτί Αυτού, Ζωής Αἰωνίου.¹⁵ Ἡ ὀρθόδοξος ἡσυχαστική παράδοσι, ὅπως ἐξεφράσθη ὑπό τοῦ Γρηγορίου Παλαμά καί τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτου, ἀφωμοιώθη δημιουργικά ἀπό τοὺς σλαβικούς λαούς τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης¹⁶ ἀλλά καί τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην δὲν ἀφησε ἀδιάφορη στή διαδρομὴ τῶν αἰῶνων, ἂν καί ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καί ἐντεῦθεν ἐστράφη μέ ἐνθουσιασμό στήν κλασσικὴ ἀρχαιότητα καί ἀπεδέχθη τοὺς ἑλληνομαθεῖς λογίους τοῦ Βυζαντίου.

Περὶ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ γράφει ὁ Εὐδοκίμωφ: «Στίς ἡμέρες μας ἕνας μέγας ἀριθμὸς πιστῶν ὄλων τῶν ὁμολογιῶν βρῖσκει μίαν οὐσιαστικὴν βοήθειαν σ' αὐτὴ τὴν οὐσιαστικὴν βιβλικὴν συνήθειαν, ἣ ὅποια ἀποδεικνύεται ἕνα προνομιοῦχο οἰκουμενικὸ σημεῖο ἐνότητος καί συναντήσεως στό Ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ».¹⁷

Δ'. Ἡ ἡσυχαστικὴ παράδοσι, ἕως τῆς ὑψίστης βαθμίδος τῆς, συνεχίζεται στό ἅγιον Ὅρος. Σύγχρονος, ἀθηνεϊκὸς ἐρμηνευτὴς αὐτῆς ὁ μακαριστὸς Γέρον Ζωφρόνιος (+1993), μαθητῆς καί βιογράφος τοῦ Ὁσίου Σιλουανοῦ τοῦ Θεόπτου (+1938), ἔλαβε ἐμπειρία τοῦ ἀκτίστου Φωτός, ὡς ὑπερβάσεως τοῦ θανάτου, Θεΐας Ἀγάπης καί Ζωῆς Αἰωνίου καί ἐκμύμει τό ἀναστάσιμο μήνυμα του: «Καί ἰδοὺ, τὴν ἡμέραν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (ἴσως τό ἔτος 1924), τό Φῶς ἐπεσκέφθη ἐμέ μετὰ τὴν Θεΐαν Μετάληψιν καί ἡσθάνθη αὐτό ὡς ἐπαφὴν τῆς Θεΐας αἰωνιότητος μετὰ τοῦ πνεύματος μου. Ἰλαρόν, πλήρες εἰρήνης καί ἀγάπης, τό Φῶς παρέμεινε μετ' ἐμοῦ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας. Διέλυσε τὸν γνόφον τῆς ἀνυπαρξίας, ὅστις ἴστατο ἐνώπιόν μου. Ἀνέστην, καί ἐντός μου, μετ' ἐμοῦ, ἀνέστη ὁ κόσμος ὅλος. Οἱ λόγοι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τό τέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Πάσχα ἤχησαν μετὰ συγκλονιστικῆς δυνάμεως: «Ἀνέστη Χριστός, καί νεκρός οὐδεὶς ἐπὶ μνήματος».¹⁸

Τό Βυζάντιο στήν ὑψηλότερη καί ἀγνότερη του ἐκφρασι ζῆ στόν ἅγιον Ὅρος. Ὁ Ἅθως, Ὅρος τῆς μετανοίας καί τῆς Μεταμορφώσεως, ζῆ στό Ὄνομα καί στό Φῶς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς καί ἡ Θεολογία του δὲν ἀνήκουν μόνον στό παρελθόν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἀλλά καί στό παρόν καί στό μέλλον τῆς, γιὰ τό παρόν καί τό μέλλον τῆς Εὐρώπης καί πάσης τῆς οἰκουμένης.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἱεροθέου Μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ὡς ἀγιορείτης, ἐκδ. Ἰ. Μονῆς Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, Λεβαδεία 1996³, σ. 368.
2. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὁ Ἁγιορείτης, Ἀθῆναι 1959, σ. 208.
3. Εἰς τὰς «Ἐρωτικὰς Εὐχὰς», εὐχὴ λβ' τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου.
4. Α'. Θεσ. 5,17.
5. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς (ὁ βίος καί ἡ Θεολογία του - 1296-1359), Θεσσαλονίκη 1984², σ.4.
6. Αὐτόθι, σ. 7.
7. Αὐτόθι, σ. 14.
8. Αὐτόθι, σ. 15.
9. Αὐτόθι, σ. 21.
10. Αὐτόθι, σ. 24.
11. Αὐτόθι, σ. 263.
12. Αὐτόθι, σ. κα'.
13. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Κηρυξ τῆς Χάριτος καί τοῦ Φωτός· ὁ ἅγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἐκδ. Ἰ. Μονῆς Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμά, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 86.
14. Ματθ. 6,6.
15. Ἰω. 17,3.
16. Jean Meyendorff, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς καί ἡ ὀρθόδοξη μυστικὴ παράδοσι, μτφρ. ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ἑλ. Μάινα, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 1989², σ. 163 - 218.
17. Παύλου Εὐδοκίμωφ, Ἡ πάλιν μετὰ τὸν Θεόν, μτφρ. Ἰ. Κ. Παπαδοπούλου, Θεολογικά Δοκίμια, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 253. Βλ. Ἐπισκόπου Διοκλείας Καλλίστου Ware, Ἡ Δύναμις τοῦ Ὄνοματος· ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ στήν ὀρθόδοξον πνευματικότητα. μτφρ. Δ. Χουλιάρη, Ἑλ. Μασσαλῆ, Δημ. Κοκκίκου, «Ὁρθόδοξη Μαρτυρία» 4, Ἀθῆναι 1997.⁵
18. Ἀρχιμανδρίτου Ζωφρονίου (Ζαχαρώφ), Ὁψόμεθα τὸν Θεόν, καθὼς ἐστί, μτφρ. ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ Ἱερομονάχου Ζαχαρίου, ἐκδ. Ἰ. Πατρ. Μονῆς Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσε Ἀγγλίας, 1996³, σ. 274-275.